

İSLAM HUKUKU İLE MODERN HUKUKUN KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ VE BİRBİRİNDEN YARARLANMA İMKÂNI

THE CHARACTERISTIC FEATURES OF ISLAMIC LAW AND MODERN LAW AND THE OPPORTUNITY TO BENEFIT FROM EACH OTHER

NURETTİN ŞENTÜRK

DOKTORA ÖĞRENCİSİ
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
nursenturk1977@gmail.com

Öz:

İslam hukuku, içerisinde hiçbir zaman değişmeyecek bir öze ve o özü ayakta tutacak ilke ve esaslara sahiptir. Bu esaslar genel olarak içtihadî konular dışında olsa da hem dinî hem de ahlâkî konuları kapsamaktadır. Bu durum İslam hukukuna dogmatik bir yapı görünümü verse de aslında bu ilahî menşeli olmasının tabii bir sonucudur. Zira İslam hukuku her bir Müslüman için ideal yani “olması gereken” hukuk olarak kabul edilmektedir. Hatta tabii hukukun kural ve kanunları için kriter olabilecek genel hukuk ilkelerine sahiptir. İnsan bu ilkelerle önündeki geniş ve boş sahada kendisi için daha uygun ve ideal hukuka daha yakın pozitif hukuku kuracak ve yaşatacaktır. Modern hukuk ise daha çok toplumsallaşma, eğitim ve sosyal psikoloji mekanizmaları sayesinde işleyebilen bir hukuk sistemidir. Bu da ancak kuvvetler ayrılığı, normlar hiyerarşisi ve anayasa kurumu gibi mekanizmalar ile mümkün olabilmektedir. Binaenaleyh içeriğe ve değerlere daha az sahip bir yapı görünümüyle Modern hukuk daha çok biçimsel ve nötr bir hukuk sistemi görünümü ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: İslam Hukuku, Modern Hukuk, Adalet, Tarih, Etik.

Abstract:

Islamic law has an essence that will never change and the principles and principles that will keep that essence alive. Although these principles are generally outside of ijihad issues, they cover both religious and moral issues. Although this situation gives the appearance of a dogmatic structure to Islamic law, it is actually a natural consequence of its divine origin. Because, Islamic law is accepted as the ideal law for every Muslim, that is, the law that should be. Actually, they are partially private general law principles that are the criteria for the rules and laws of natural law. With these principles, a person will establish and maintain the most appropriate and closest positive law to the ideal law in the wide and empty field in front of him. Modern law, on the other hand, is a legal system that can function mostly through socialization, education and social psychology mechanisms. This can only be possible with mechanisms such as separation of powers, hierarchy of norms and constitutional institution. Consequently, modern law, with a structure that has less content and values, presents a more formal and neutral legal system appearance.

Keywords: Islamic Law, Modern Law, Justice, History, Ethics.

MAKALE TÜRÜ ARTICLE TYPE	GELİŞ TARİHİ RECEIVED	KABUL TARİHİ ACCEPTED	YAYIN TARİHİ PUBLISHED	ORCID NUMARASI ORCID NUMBER
Araştırma Makalesi/Research Article	24.04.2022	10.06.2022	30.06.2022	0000-0001-7815-0613
İNTİHAL/PLAGIARISM			DOI NUMARASI/DOI NUMBER	
Bu makale intihal tarama programıyla taranmıştır. This article has been scanned via a plagiarism software.			-	
ATIF/CITE AS				
Şentürk, Nurettin. “İslam Hukuku ile Modern Hukukun Karakteristik Özellikleri ve Birbirinden Yararlanma İmkânı / The Characteristic Features of Islamic Law and Modern Law and the Opportunity to Benefit From Each Other”. <i>ilahiyat</i> 7 (Aralık/December 2021): 155-165.				

GİRİŞ

Hukuk, insanların sosyal yaşamda tecrübe ettikleri anlaşmazlıkları, uğradıkları haksızlıkları veya başkalarına karşı işledikleri hak ihlallerini adil bir şekilde çözüme kavuşturmayı gaye edinen bir ilimdir.¹ Hukuk olgusunun temelinde ise adâlet, ahlak ve etik değerler vardır. Zira insanoğlu çağlar boyu edindiği tecrübe ile akıl ve vicdanında adil ve doğru hukuk ölçütlerini âdeta içselleştirmiştir.² İşte insanlığın özünde var olan adâlet ve hakkaniyet idesinden süzülen mer'îyet itibariyle mutlak, metot itibariyle de düalist olan bu anlayışa literatürde “tabii hukuk” denmektedir.³ Tabii hukuk da bir ‘ide’ yani bir değer olarak hem İslâm hukukunun hem de Modern hukukun bir özelliğidir.⁴

Kur’ân ve Sünnet’ ışığında metodolojisini oluşturan İslam hukuku, tarihi süreçte birçok toplumun hukuk ve ahlak ilkelerini de kendi potasında yoğurarak sistematize olmuş köklü bir hukuk sistemidir. Hatta akıl yürütme ve yorumlama gibi bazı alanlarda İslâm hukuku Modern hukuktan daha çok gelişmiştir. Kezâ başta adâlet olmak üzere onur, hürriyet, sağlık, barış vb. insanla ilgili değerlere İslâm hukukunda daha fazla değer verilmekte ve yüceltilmektedir. Kısaca İslâm hukuku daha fazla rafine bir tabii hukuk olma özelliği taşımaktadır.⁵

Modern hukuk ise yapısı itibariyle değer merkezli olmaktan ziyade matematiksel formüllere yer veren bir hukuk sistemidir. Bununla beraber iktidarı sınırlayabilen mekanizmaları⁶ sayesinde her bir vatandaşın temel hak ve hürriyetlerini muhafaza etmede önemli bir devinim ve dengeye sahiptir. Nitekim bugün Modern hukukun işlerliğini sağlayan mekanizmaların, devleti sınırlandıran ve vatandaşların temel hak ve hürriyetlerini koruyan mekanik yapısı yukarıda söylenenleri teyit etmektedir.

Binaenaleyh bu makalenin dar hacmi içerisinde her iki hukuk sisteminin hukuka katkı sağlayan toplumsal, felsefî ve ahlakî dinamikleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Böylece her iki hukuk sisteminin köklerinde var olan mekanik ve statik dinamikler ortaya konularak birbirlerinden yararlanma imkânı üzerinde durulacaktır. Keza Kur’ân ve Sünnet kaynaklı İslâm ahkâmının günün ihtiyaçlarına cevap veremediği ve diğer hukuk sistemleri karşısında statik kaldığı eleştirilerine de cevap verilecektir. Zira bir takım ideolojik sâiklerle her iki hukuk sisteminin birbirinden tamamen farklı olduğu algısı özellikle mesafeli bir tutum sergileyen Modern Hukukçular tarafından yerleştirilmeye ve her iki hukuk sisteminin bütün yönleri ile farklı norm ve yaklaşımlara sahip olduğu izlenimi verilmeye çalışılmaktadır. Hâlbuki toplumsal meseleleri çözmek gibi hukukun -bu hangi hukuk olursa olsun- temel bir gayesi vardır. Bu da her hukuk sisteminin müşterek birçok meselede benzer yaklaşım ve çözümlere sahip olduğu anlamına gelmektedir.

¹ Sahip Beroje, “İslâm Hukuku ile Beşerî Hukukun Birbirinden Yararlanma İmkânı Üzerine”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 2/2 (2018), 120-143.

² Abdulvehhâb Hallaf, *İslam Hukuk Felsefesi*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985) 2. baskı, 65. (mütercimim girişi).

³ Hüseyin Atay, *İslam Hukuk Felsefesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1973), 26.

⁴ Şahban Yıldırım, “Hukukta “Öz” Arayışları ve İslam Hukukunun Metafizik Karakteri”, *TAAD*, 39 (2019), 29-42.

⁵ Kemal Gözler, *Türkiye Nereye Gidiyor? Akademi ve Hukuk Üzerine Gözlemler ve Eleştiriler (Makalelerim 2019)* (Bursa: Ekin Yayınları, 2020), 471-500.

⁶ Bunlar kuvvetler ayrılığı, anayasacılık ve normlar hiyerarşisidir. Gözler, *Türkiye Nereye Gidiyor? Akademi ve Hukuk Üzerine*, 471-500.

1. İSLAM HUKUKUNUN KARAKTERİSTİK TEMEL ÖZELLİKLERİ

İslam hukuku, hicrî I. ve kısmen de II. yüzyılda re'y⁷ daha sonra ise kıyâs, istihsân,⁸ istislâh,⁹ istishâb¹⁰ gibi değişik isim ve yapılar içinde şekillenen akıl yürütme ve hüküm koyma faaliyetleri ile meydana gelen bir hukuk sistemidir.¹¹ 'İslam Hukuku' terimi aslında son dönemlerde diğer hukuk sistemlerine alternatif bir hukuk ortaya koyma çabaları sonucunda kullanılmaya başlanmış bir terimdir. Bunda 'fıkıh' kavramının oryantalistlerce Batı dillerine 'İslam Hukuku' şeklinde çevrilip tekrar Türkçe literatüre de bu şekilde girmesinin önemli bir etkisi olduğu düşünülmektedir.¹² Dolayısıyla İslâm hukuku ile ilgili temel kavramlar Modern hukuktan hem kavram olarak hem de öz olarak farklıdır.

Ancak Goldziher, A. Von Kremer ve Sceldon Amos gibi bazı şarkiyatçılar İslam hukukunun Roma hukukundan iktibas edildiğini iddia etmişlerdi.¹³ Müslüman müellifler bu iddialara karşı çıkmış hatta İslâm hukukunun daha sonraki devirlerde İspanya üzerinden Roma hukukunu, ardından da Batı devletler umumi hukukunu etkilediğini belirtmişlerdi. Bununla beraber bir kısım düşünür de İslâm hukukunun doğuş itibarıyla orijinal olduğunu, vahye dayandığını ve başka hukuktan iktibas edilmediğini fakat daha sonraki dönemlerde kamu hukuku alanında oldukça sınırlı da olsa bir etkilenmenin olduğunu savunmaktaydılar.¹⁴

İslam hukuku, Kur'an ve Sünnetin koyduğu kaide ve hükümlerin yanı sıra Kur'an ve Sünnet lafızlarının yorumlanması sonucu ulaşılan hükümleri ve bir de bu iki kaynağın hiçbir açıklama ve işarette bulunmadığı konularda İslam hukukçularının aklî istidlalle¹⁵ müstakil olarak koyduğu hükümleri kapsamaktadır. Bu ayırım, İslam hukukunun ne derece ilahî ve ne derece aklî-beşerî hukuk doktrini olduğu arasında mevcut ince farka işaret etmesi bakımından da önemlidir.¹⁶

⁷ Sözlükte bir şeyi göz ile veya akıl ve kalp gözü ile görmek, bilmek ve anlamak gibi anlamlara gelen re'y kavramı fıkıh ve fıkıh usulünde özellikle vahiy/nas mukabilinde, fakat ona muhalefet manası taşımayan şahsî kanaati ifade etmektedir. (H.Yunus Apaydın, "Re'y", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/37-40)

⁸ İstihsan, arapça 'hüsn' sözcüğünden türeyen ve bir şeyi iyi ve güzel bulmak anlamlarına gelen bir terimdir. Bir kavram olarak istihsân, fıkıh usulünde müctehidin daha kuvvetli gördüğü bir delile dayanarak bir meselede takip ettiği genel kuraldan ve ilk akla gelen çözümden vazgeçip hukukun amacına daha uygun bulduğu başka bir hüküm ortaya koyma yöntemidir. (Ali Bardakoğlu, "İstihsan", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/339-347)

⁹ İstislâh sözlük olarak bir şeyi düzeltme, iyi bulma veya iyileştirme anlamlarına gelmektedir. Fıkıh usulünde hüküm çıkarma yöntemlerinden biri olarak istislâh, nasların kapsamına girmeyen veya kıyas yöntemi ile nasta düzenlenmiş bir hadiseye bağlanamayan fikhî bir meselenin hükmünü dinen itibar edilebilir maslahatlara ve İslam fıkımın genel esaslarına göre belirleme yöntemidir. (Şükrü Özen, "İstislâh", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/383-388)

¹⁰ Arapça sohbet kökünden türeyen ve bir arada bulunma, beraber olmayı isteme gibi manalara gelen istishâb, fıkıh usulünde bir hüküm çıkarma yöntemi olarak, "Bir zamanda sabit olan bir durumun aksini gösteren bir delil mevcut olmadıkça daha sonra da mevcut olduğuna hükmetmek" anlamına gelmektedir. (Ali Bardakoğlu, "İstishâb", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/376-381)

¹¹ Osman Şahin, *İslâm Hukuku*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 4, 19.

¹² Detaylı bilgi için bkz. Murteza Bedir, "Fıkıh'tan Hukuka: Eğitim Programı Yoluyla Laikleşme", *Rihle Dergisi*, 13 (2011), 18.

¹³ Özellikle VII ve VIII yüzyıllarda İslamî kurumların teşekkülünün arka planında Rome ve İran siyasal ve sosyal kurumları ile Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi dinlerin etkisi olduğunu iddia eden Joseph Schacht'ın çalışmaları bu alanda önemlidir. Zira Schacht bu iddialarını kanıtlamak için Türkiye, Mısır ve Suriye gibi İslam ülkelerinde çalışmalara yapmış birçok yazma eserler gözde geçirmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Arif Atalay, "Bir Müsteşrik Olarak Joseph Schacht'ın İslam Hukuku Hakkındaki Yanılgıları I", *Universal Journal of Theology* 5/2 (2020), 176; Arif Atalay, "Bir Müsteşrik Olarak Joseph Schacht'ın İslam Hukuku Hakkındaki Yanılgıları II", *Ağrı İslamî İlimler Dergisi* 9 (2021), 1-18.

¹⁴ Abdülkerim Zeydan, *el-Medhâl li-Dirâseti's-Şer'ati'l-İslamiyye*, (Bağdat: Dersaadet Basım Dağıtım, 1969), 89; Muhammed Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, çev. Kemal Kuşçu, (İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1963), 55.

¹⁵ İslâm âlimlerinin, insan aklının, daha önce bilinen ön bilgileri, belli bir yönetime göre tertipleyerek, daha önce bilinmeyen yeni bilgiler üretmesini, "istidlâl" olarak isimlendirmektedirler. İstidlâl, medlûlün (yeni bilginin) ispatı için delili (önce bilineni) tertipleme demektir. Bu delil tertiplemede yöntem, eserden müessire olursa, buna "istidlâl innî (istikrâ', tümevarım)", müessirden esere olursa, buna "istidlâl limmî (ta'lîl, tümdengelim)", iki eserin birinden diğerine olursa, buna da "istidlâl teşbihî (kıyâs, temsil, analogi)" adı verilmiştir. Mehmet Nuri Güler, "Fıkıh Usûlü'nde Zannî Fikhî Kıyasın Delile Dönüşmesi", *İslami İlimler Dergisi* 9/2 (2014), 45.

¹⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Hayrettin Karaman, "Fıkıh", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/1-14)

İSLAM HUKUKU İLE MODERN HUKUKUN KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ VE BİRBİRİNDEN YARARLANMA İMKÂNI

İslam hukuku, semavî bir dinin Peygamber'i tarafından insanlara bildirilen Allah'ın emir ve yasaklarının yorumlanması sonucunda meydana getirilmiş ilahî kaynaklı bir hukuk sistemidir. Dolayısıyla İslam hukuk sistemini diğer hukuk sistemlerinden ayıran en önemli özelliği onun ilahî kaynaklı olmasıdır.¹⁷ Bu özelliği sebebi ile İslam hukukunda hukukî ve cezaî müeyyidelerin etkisi sadece dünya hayatı ile sınırlı kalmayıp ahirete de dayanmaktadır. Bu da vicdanların eğitilmesi bağlamında kanunlara uymanın aynı zamanda bir iman ve kulluk görevi olarak algılanmasında etkili olmaktadır.

İslâm hukuku, asli kaynaklarına bağlı kalmakla beraber devir ve toplumun ihtiyaçlarına cevap veren özelliği ile gelişme gösteren canlı bir hukuk sistemidir. Bunu İslam hukukunun el-ahkâmü's-sultâniyye, siyâsetü's-şer'iyye, siyer, harâc, emvâl, ferâiz, şürût, edebü'l-kâdî, hilâf ve hikmetü't-teşrî vb. geniş alt dallarından anlayabilmekteyiz.¹⁸

İslam hukuk sisteminde, İslam dininin gereği her bireyin Şârî'nin emir ve yasaklarını kendi özgür iradeleri ile hiçbir tereddüde mahal vermeden kabul etmek zorunda olmaları bir ön kabulü akla getirmektedir. Bu durum her ne kadar Modern hukukta dogmatiklik olarak kabul edilse de İslam hukukunun ilahî kaynaklı olmasının tabî bir sonucudur. Bununla beraber İslâm hukuk sisteminde her hükümde ilahî iradenin ortaya konması diğer bir ifade ile ilk etapta yükümlünün uyacağı dinî-hukukî hükmün belirlenmesi temel esastır. İşte bu sebeple ve bunun yanında her meselenin nazariyeler veya normlar ile değil de müstakil olarak hükme bağlanması şeklinde bir yöntemin tercih edilmesi İslam hukukunun kuralcı ve dogmatik bir yapı görünümünü alması önünde engel teşkil etmiştir.¹⁹

İslam hukuk sisteminde temel ilke ve kurallar yaratıcı tarafından belirlendiği için "hukuk" kavramı yerine "fıkıh" kavramı kullanılmaktadır. Zira fıkıh, hukukta istemsel olarak bir hüküm koyma anlamından ziyade kişinin lehine ve aleyhine olan sorumlulukları bilmesidir. Yani İslam hukukunda asıl olan ilahî irade tarafından belirlenmiş hükümleri koyma değil bizzat bilmedir. Ortaya çıkarmak, açıklamak ve yorumlama da söz konusu bilme aşamaları olarak tanımlayabileceğimiz süreçlerdir.²⁰

Keza İslam hukukunda fıkıh bilginleri, toplumun gerekli fıkıh bilgilerine kolayca ulaşmasını sağlamak için meseleci diğer bir tanımla kauzitik yöntemi kullanmışlardır. Zira İslam hukuku muamelatın yanında ibadetleri de kapsamaktadır. İbadetler ise her hangi hukukî bir mesele gibi nadiren karşılaşılan olgular değildir. Kişilerin veya şahısların günlük yaşamlarının bir parçasıdır. Eğer bu hukuk doktrininde meseleler sadece işin uzmanlarının anlayabileceği tarzda vaz' edilseydi her bireyin hükmünü en kısa zamanda öğrenmesi gereken şeyleri öğrenmek zorlaşacaktı.²¹

İslam hukuku sadece emir ve yasaklardan meydana gelen bir hukuk sistemi değildir. Aynı zamanda düzenin din ile birleştirilerek kurulması amaçlanan bir hukuk sistemidir.²² Nitekim

¹⁷ Tevhid Ayengin, "İslam Hukukunun Kökeni Üzerine Bazı Düşünceler", *Usul Dergisi* 204 (2005), 99-113.

¹⁸ 'el-Ahkâmü's-sultâniyye' ile 'siyâsetü's-şer'iyye' anayasa, idare, vergi ve kısmen de ceza hukukunu, 'Siyer' devletler hukukunu, 'harac' ve 'emvâl' vergi hukukunu, 'ferâiz' miras hukukunu, 'şürût' resmî ve hukukî yazışmaları veya senetleri konu edinen hukuku, 'edebü'l-kâdî' muhakeme usul hukukunu, 'hilaf' mukayeseli hukuku ve 'hikmetü's-şer'î' da hukuk felsefesini içermektedir. (Karaman, "Fıkıh", 1-14)

¹⁹ Muhammed Tayyip Kılıç, *İslam Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2008), 106.

²⁰ Vahap Ovacı, "İslam Hukukunun Karakteristik Özellikleri", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/7 (2015), 69-80; Talip Türcan, "Fıkıhtan İslam Hukukuna", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 6 (2005), 11.

²¹ Beroje, *İslâm Hukuku ile Beşerî Hukukun Birbirinden Yararlanma İmkânı Üzerine*, 132.

²² Kılıç, *İslam Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu*, 106; Vasfi Râşid Sevig, "Fıkıh ve Medenî Kanun", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8/3-4 (1951), 235.

kural ve ilkelerin merkezileşmiş bir yasama faaliyeti ile değil de ‘fıkıh usûlü’ adıyla bilinen bir temele dayandırılması bunun en önemli göstergesidir.²³

İslam hukukunun özellikle ana kaynaklarının yazılı olması, toplumun hukuksal olarak hem güvenini artırmış hem de karşılaşılabilecek keyfiliğin önüne geçilmiştir. Bu yazılı kaynaklar yasa koyucu olan Şâri ile onun elçisinin iradeleridir. Şâri ve onun elçisinin irade beyanlarına ise literatürde ‘nas’ denmektedir.²⁴ Bununla beraber Kur’ân ve Sünnet’ten elde edilen temel ilkeler ışığında sivil kişilerin de katkılarıyla gelişimini devam ettirmiş veya ettirmektedir. Yani İslam hukuku, değişen şartlar veya yeni durumlar karşısında Kur’ân ve Sünnet’ten kaynaklanan temel ilkeleriyle yeni olaylara yeni hükümler koymaya devam edecektir.

2. MODERN HUKUKUN KARAKTERİSTİK TEMEL ÖZELLİKLERİ

Modern Hukuk aslında Antik Yunan’da temelleri atılan Roma ile gelişme kaydeden Orta Çağ Hıristiyan dünyasında olgunlaşma sürecine giren ve bugün modern dünyanın şartlarına göre güncellenerek kendisine dinamik bir statü verilmeye çalışılan Batı kaynaklı bir hukuk sistemidir. Şimdi evvela kısaca Antik Yunan’dan günümüze kadar Modern hukukun ortaya çıkmasında ve gelişmesinde etkili olan ve bu hukuk sistemini şekillendiren etkenleri gözlemlemeye çalışalım.

Modern Hukukun temellerinin atıldığı Antik Yunan’da Sofistler (M.Ö. 5.yy Atina demokrasisi) devlet, toplum ve hukuk alanlarında insanın karşısına çıkan sorunlarla uğraşmışlar ve sosyal koşulların, hukuk düzenlerinin, devlet şekillerinin zaman içinde değişebileceğini ve bunların her devlette farklı olduğunu ileri sürmekteydiler. Keza devlet ve hukukun Tanrılarca yaratılmadığını bunların insan eseri olduğunu iddia etmekteydiler.²⁵

O dönemin önemli hukuk ekolünü temsil eden Sofistlere göre adalet diye bir şey yoktur, ancak iktidar için yapılan bir kavga vardır. Bunun için de adaletli insanlar, adaletsiz insanlar yoktur. Yalnızca daha güçlü ve daha zayıf insanlar vardır. İnsanlar için en güçlü zorlama, öteki insanlara buyruğu altına almak için yapılan zorlamadır. Adalet de yasalara uymaktan başka bir şey değildir. Yasa denilen şeyler, yalnızca hâkimlerin tutuklulara karşı kullandıkları kendi güç ve iradeleridir. O halde devlet, iktidar olma uğruna yapılan bir kavganın ürünüdür.²⁶

Dönemin ünlü hukukçularından Eflatun (Platon) (M.Ö. 427-347) son dönemlerine kadar hukuk alanında özellikle soyutlaşmaya giderek ahlâk üzerinde durmuş ve böylece ahlâkı toplum hayatı için yeterli kanun olarak kabul etmiştir. Ancak son yapıtı “*Yasalar Diyalog*”unda kanunların üstünlük ve egemenliğini savunarak ahlâkın devletin sıkı denetimi altında gerçekleşeceğini söyleyerek somut otoritenin önemine işaret etmiştir. Bu yönetenlerin birey üzerindeki sıkı otoritesinin savunulması anlamına gelmektedir. Oysa aynı Eflatun, *Politia* adlı diyalogunda, ahlak ve erdemın kanunların rolü olmaksızın vatandaşların yetiştirilmesiyle mümkün olacağını ileri sürmektedir.²⁷

Eflatun, kişisel çıkarların devlet çıkarlarından ayırt edilmesi için alınacak bazı tedbirler bağlamında mülkiyet ve aile yasağından bahsetmektedir. Ona göre mülkiyet, kişisel çıkarların doğumuna yol açar, kişiye ihtiras ve arzu vererek icabında devleti ikinci plana ittirir. Ayrıca zenginlik ve fakirlik toplumlarda düzen ve uyumu bozar, bu nedenle mülkiyet müşterek olmalıdır. Aile de toplumlar için sakıncalıdır. Evlenmek, kendini belli kimselere tahsis etmek, devlete verilmesi gereken önem, sevgi ve sempatinin azalıp, sarsılmasına, aile sevgisinin genel çıkar

²³ Kılıç, *İslam Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu*, 107; Türcan, “*Fıkıhtan İslam Hukukuna*”, 11.

²⁴ Ayengin, *İslam Hukukunun Kökeni Üzerine Bazı Düşünceler*, 204.

²⁵ Ernst Von Aster, *İlk Çağ ve Orta Çağ Felsefe Tarihi* (İstanbul: İm kitapları, 2002), 112.

²⁶ Ernst, *İlk Çağ ve Orta Çağ Felsefe Tarihi*, 117.

²⁷ Recai Galip Okandan, *Umumi Amme Hukuku* (İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1976), 207-209.

İSLAM HUKUKU İLE MODERN HUKUKUN KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ VE BİRBİRİNDEN YARARLANMA İMKÂNI

karşısında ön plana geçmesine yol açar. Böylece yönetici diğer vatandaşların duygularına tamamen kayıtsız kalır ve egoist duyguların etkisi altında devletin genel çıkarını savsaklar. Bu da sitede barış ve sükûnun bozulmasına sebep olur. Dolayısıyla kadın ve çocuklar devletin denetimi altında sitenin genel ve müşterek malı olmalıdır.²⁸

Eflatun bu görüşleri ile önce aile ve mülkiyet sınırlamasını önerirken son yapıtı *Yasalar*'da daha gerçekçi bir yere gelerek, bu sınırlamaları yalnız filozoflar için ön görmüştür. Aile ve özellikle mülkiyeti kabul etmemesi nedeniyle Eflatun, bazı kimselerce komünist olarak nitelendirilmiştir. Oysa onun tüm çabası sitedeki barış ve düzenin sağlanmasıdır. Komünist doktrinin gerekçesi paralelinde bir mülkiyet kısıtlanmasından söz etmek yanlış olacaktır. Bu sebeple Eflatun'cu düzen aslında çağının Sparta sitelerinin gelişmişinin anlatılmasından başka bir şey değildir. Ancak filozoflara ağırlık tanıyan bir yönetim şekli, seçkin bir sınıfın devleti yönetmesi anlamına geleceğinden, Eflatun'un devleti aristokratiktir.²⁹ Bütün bunlara rağmen Eflatun en büyük eseri *Politeia*'da ideal devleti belirlerken gerçek (realite) bir devletin nasıl olduğunu hiçbir zaman dikkate almamış, yalnızca hayal gücünü kullanmıştır. Yalnızca akıl ve fantezinin ürünü olarak sunulan bu devlet kavramına sonraları Yunancada "*Ütopya*" adı verilmiştir. Ütopyanın anlamı "*hiç bir yerde olmayan*" demektir.³⁰

Aristo (M.Ö. 384 -322) da Eflatun gibi, insanın bir toplum içinde yaşamaya zorlandığı inancındadır. Aristo'nun genel hukukunda dikkat çeken en büyük özellik ide-madde düalizminin uzlaştırılmasıdır. Bir başka deyişle objektif idealizm-norminalizm karşıtlığının senteze kavuşturulmasıdır. Bu akımın adı konseptüalizm veya entellektüalizmdir.³¹

Aristo adâlet kavramının tanımını yaparak adâleti eşitliğe dayandırmakla "eşyanın doğası, mahiyeti" görüşü diye tanımlanan çağımızdaki modern hukukçu görüşün kökenini oluşturmaktadır. Eşyanın doğasını sosyo-ekonomik ilişkiler (sosyal yapı) ve çağın adâlet anlayışı sentezini kurmaktadır.³² Aristo Eflatun'un ideal devletinde ki "*komünistlik*" eğilimleri reddeder. Aristo'ya göre; Eflatun'un öngördüğü gibi devlette bir sınıfa özellikle yöneticiler sınıfına aile ve mülkiyeti yasaklamak doğal değildir. Aristo'ya göre aile devletin doğal temelidir.³³

Ortaçağa gelindiğinde hukuk alanında Hıristiyanlık sebebiyle dini düşüncenin ağırlık kazandığı gözlemlenmektedir.³⁴ Özellikle aile hukuku bağlamında Hıristiyanlık aileyi sosyal veya medeni bir kurum olarak değil bizzat dinî bir kurum olarak kabul etmektedir. Nitekim Hz. İsa'nın aile fertleri arasındaki ilişkiyi Allah ile insan arasındaki bir ilişkinin aynası ve insanın manevi alandaki gelişmesinin vazgeçilmez unsuru olarak gördüğü kabul edilmektedir. Nitekim Saint Augustin (ö. 430) iki yasadaki bahsederken şöyle demektedir:

"âdil olmayan din dışı pozitif yasalar ve âdil kilise yasaları. Âdil olmayan, din dışı düzen Tanrı'ya saygı göstermemektedir. Aslında bu düzenin yasalarına hukuk dememek gerekir. Çünkü adaleti yansıtmazlar, ama uymak gerekir. Hz İsa da bu yasalara uymuştu. Bu düzenin mülkiyet ve kölelik anlayışlarına uyulmalıdır. Çünkü bunlar da bir yerde Tanrı'nın ürünüdür. Bu evrende ne varsa Tanrıya bağlıdır. Hıristiyanlığa dönüş açısından tarihsel süreç içinde bu kurumlar belli anlam ifade ederler. Haksız yere asılmanın dahi bir anlamı vardır. Şehit mertebesine ulaşmak,

²⁸ Alaeddin Şenel, *Eski Yunanda Siyasal Düşünce* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1968), 197.

²⁹ Okandan, *Umumi Amme Hukuku*, 225; Niyazi Öktem-Ahmet Ulvi Türkbağ, *Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet* (İstanbul: Der Yayınları, 2003), 115.

³⁰ Ernst, *İlk Çağ ve Orta Çağ Felsefe Tarihi*, 189-190.

³¹ Tarık Özbilgen, *Eleştirel Hukuk Sosyoloji Dersleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1971), 176-177.

³² Öktem-Türkbağ, *Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet*, 116.

³³ Ernst, *İlk Çağ ve Orta Çağ Felsefe Tarihi*, 230.

³⁴ Antik Yunan düşüncesini Hıristiyanlık ile birleştiren ilk Kilise düşünürünün Plotinus (M.S. 205-270) olduğu söylenmektedir. Öktem-Türkbağ, *Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet*, 219.

Hristiyanlık uğruna çaba göstermek önemli özverilerdir. Kaynağı haksızlık dahi olsa insanlığı gerçek yasalara yönlendirmesi bakımından uyulması gerekir.” Burada aynı zamanda St. Augustin’in özellikle pozitivist yönüne şahit olunmaktadır.³⁵

Binaenaleyh makalenin dar hacmi içinde kronolojik olarak kısaca göz attığımız Modern hukukun doğuşunu hazırlayan tarihi süreç, söz konusu hukuk doktrininin birinci derece insan iradesi ile belirleyicilik kazandığını ortaya koymaktadır. Yani Modern hukukta kanunların konulmasında veya hukuk sisteminin oluşturulmasında ister devlet olsun isterse diğer yetkili organlar olsun her durumda insan aklı veya hisleri birinci derecede etkili olduğu gözlemlenmektedir. Diğer bir ifade ile kanun koyucu veya hukuku oluşturan tamamen beşerî iradedir. Bu da Modern hukukta aklın etkinliğine daha çok önem verildiğini göstermektedir.³⁶

Modern hukukta hâkime teferruata boğulup esası kaybettirme riski vermesi, takdir hakkı bırakmaması ve somut olaya göre hareket etme imkânı vermemesi meseleci yöntemin terkedilip onun yerine soyut yöntemin tercih edilmesinin önünü açmıştır. Zira bu yöntemde kanunlar, olay ve olguların teferruatları bir kenara bırakılarak hükümler meselelerin genel niteliklerini kapsayacak şekilde soyut olarak vaz’ edilmektedir. Yani bu yöntemde, meselelerin benzer yönleri esas alınarak çıkarılacak kanun bütün benzer olayların çözümünü sağlayacak şekilde düzenlenmektedir.³⁷

Bunun yanında Modern hukukta kurallar şekil ve formülleri itibarıyla gerçek ve maddî kaynaklar olarak iki kısma ayrılmaktadır. Maddî kaynaklar ile belirli şekilde formüle edilen ve hukuk kural ve kurumlarının özünü teşkil eden olaylar gerçek kaynakları meydana getirmektedir.³⁸ Kural ve kurumları açığa çıkaran şekiller de bu hukuk normunun maddî kaynaklarıdır. Dolayısıyla Modern hukukta gerçek kaynaklar, hukuk kural ve kurumların özünü oluştururken onların kalıbını veya kabuğunu maddî kaynaklar meydana getirmektedir. Maddî kaynaklar da kendi arasında yazılı olan ve olmayan şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Yazılı olanlar anayasa, kanun, kanun hükmünde kararname, tüzük, yönetmelik vb. faktörlerdir.³⁹

Modern hukukta kanunların konulmasında veya hukuk sisteminin oluşturulmasında ister devlet olsun isterse diğer yetkili organlar olsun her durumda insan aklı veya hisleri birinci derecede etkilidir. Yani kanun koyucu veya hukuku oluşturan tamamen beşerî iradedir. Keza Modern hukukta ana kaynaklarının başta yazılı hale getirilmemesi bu hukuk sisteminin adeta konaktan konağa atın değiştirilmesi gibi değiştirilme ile karşı karşıya kalmasına sebep olmuştur.⁴⁰

3. İSLAM HUKUKU İLE MODERN HUKUKUN MUKAYESESİ

Modern hukukçuların çeşitli zamanlarda ortaya attıkları ve bayrak edindikleri ve Batı’daki birçok köklü değişimin temelinde yatan hukuk ilkelerinin aslında İslam dininin yazılı kaynaklarıyla uyum içinde olduğu söylenebilir. Bu bağlamda mesela her iki hukuk sisteminin adalet tanımlarını incelediğimizde bu durumu gözlemleyebilmekteyiz.

Nitekim Modern hukukun önemli temsilcilerinden Grotius adaleti, “başkasına zarar vermeme”, “herkese kendine ait olanı verme”, “hakka saygı”, “her insana hak ettiği cezanın verilmesi”, “ahde vefa ilkesi” ile izah etmektedir. İslam hukukunda da bu kavram ‘akl-ı selîm’ çerçevesinde izah

³⁵ Öktem-Türkbağ, *Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet*, 221.

³⁶ Ayengin, *İslam Hukukunun Kökeni Üzerine Bazı Düşünceler*, 204.

³⁷ Necip Bilge, *Hukuk Başlangıcı* (Ankara: Turhan Kitabevi, 1983), 72-73.

³⁸ Hüseyin Nail Kubalı, “Devlet Ana Hukuku”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1 (1950), 23.

³⁹ Kemal Gözler, *Hukukun Temel Kavramları* (Bursa: Ekin Yayınevi, 2008), 31.

⁴⁰ Vasfi Raşid Sevig, “X Asırdan Günümüze Kadar Ceza Mahkemeleri Usûlü ve Gelişmesi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 8/3-4 (1956), 279.

İSLAM HUKUKU İLE MODERN HUKUKUN KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ VE BİRBİRİNDEN YARARLANMA İMKÂNI

edilmektedir. Zira İslam hukukunda akl-ı selîmin din ölçüsünde korunmasına değer verilmiş, hayatın beş esasından biri sayılmış ve aklı zedeleyecek her türlü davranış ve yöneliş yasaklanmıştır.

Dolayısıyla İslam hukuku aklın külli prensiplerini genel hukuk ilkeleri olarak takdim etmektedir. Tabi biz İslam hukukunun temel prensiplerini Modern hukuk açısından doğrulama gayretiyle değil, Modern hukuk düşünce ve ilkelerinin hem İslam'ın özüne aykırı olmadığını ancak İslam hukukunun soruna daha hassas noktadan baktığını belirtmek amacıyla ifade etmek istiyoruz.

Modern hukuk sisteminde kurucu gücün beşerî olması ve bu gücün koyduğu hukuka kendisinin de uyması İslam hukukuna göre en önemli farklılığıdır. Zira İslâm hukukunu meydana getiren asıl kurucu güç yaratandır. Bununla beraber İslam hukukunun zaman içerisinde hukuk ekolleri tarafından işlenip tedvin edilmesi ve bir bütünlük arz eden tarzda sistemleştirilmesi, konuya yabancı doğulu ve batılı birçok araştırmacıyı yanıltmış ve bu haliyle İslam hukukunun tamamıyla ilahi iradenin mahsulü olduğu ve dokunulmaz-değiştirilmez bir yapıya büründüğü kanaatini vermiştir. Hâlbuki İslam hukukçularının üstün gayretleri sadece, İslam hukukunun yazılı kaynaklarını anlamak, yorumlamak ve bunların ışığında toplumlarının problemlerini çözmek olmuştur. İslam hukukunun donukluğunu ileri sürenler öze yorumu, ilâhi kaynakla akli kaynağı birbirinden tefrik etmede gerekli özeni göstermedikleri için böyle bir yanlışlığa düşmektedirler.

İslam hukukunda fikhî problemler, kazuistik denilen meseleci bir yöntem ile ele alınırken Modern hukukta problemler soyut metotlarla ele alınıp çözüme kavuşturulmaktadır. Yani İslam hukukunda karşılaşılmaması muhtemel her problemin çözümü hazır halde sunulmaya çalışılırken Modern hukukta benzer yönler esas alınarak genel kanunlar düzenlenmektedir.

İslam hukuku ilahi kaynaklı olduğu için bazı haklar Allah hakkı olarak dokunulmazdır. Mesela zina, hırsızlık, içki içme ve yol kesme gibi topluma ve dini değerlere karşı işlenen ve sabit olan suçlarda tasarruf yetkisi yaratıcındır. Yani bu gibi suçlarda mağdurun belirli bir tasarruf hakkı olsa da Allah hakkı konusunda bir tasarrufu olamaz. Modern hukuk ise tamamen beşeri kaynaklı olduğu için bu şekilde bir tasarruf yetkisi yaratıcı için söz konusu edilmemektedir.

İslam hukukunda bir Müslüman için en adil ve ideal hukuk, ilahi hak ve adalettir. İlahi hak ve adaletin, yani mahza adaletin tamamen ve nihai olarak gerçekleşeceği yer âhîret hayatıdır. İslam dininin dünyada mutlak adalet ve hakikati gerçekleştirme gibi gayret ve iddiası yoktur. İnsanlar kendilerini kuşatan bütün olumsuz şart ve âmillere rağmen ölçü ve ilkeleri esas alarak kendileri için en adil gözüken hukuki nizamı kurma gayreti içinde olacaklardır. Modern hukukta adaletin tesisi önemsenmekle beraber bu sadece dünya için söz konusudur.

İslam hukuku aslında İslam fıkhi olarak ifade edilmektedir. İslam Fıkhiinde ise klasik olarak normlar ibâdât, muâmelât ve ukubât şeklinde sınıflandırılmaktadır. Modern hukuk sisteminde ise normlar zorunlu, yasak ve caiz şeklinde yalnızca üç kategoriye ayrılmaktadır. Keza İslam fıkhi aslında vahye dayandığından ibâdât, muâmelât ve ukubât kısımlarına ayrılırken, Modern hukuk laik karakterli olup şahıslar, eşya ve kazâ bölümlerine ayrılmaktadır.

Modern hukukun temel kavramları İslam hukukunun temel kavramlarına nazaran oldukça dardır. Zira din ile hukuku birleştirmeyi amaçlayan İslâm hukukunda dinî hukuk vacib, mendub, mubah, mekruh ve haram gibi her insan faaliyetinin kabulü üzerine kurulu iken Modern hukukta böyle bir durum söz konusu değildir.

SONUÇ

İslam hukuku ile Modern hukuk'un köken farklılığından dolayı birbirleri ile telif edilmeyecek yönlerinin bulunduğu inkâr edilemez. Fakat bu olgu hiçbir şekilde tamamen telif edilemez şeklinde anlaşılmalıdır. Zira her iki hukuk sistemi de toplumda ortaya çıkan problemleri en adil ölçüler içerisinde çözmek gibi bir gayeyi uhdesinde barındırmaktadır. Dolayısıyla bu makale İslam hukuku ile Modern hukukun dinamik ve statik yönleri göz önünde bulundurularak hukuk boşluklarının giderilmesi yönünde teâtide bulunabilecekleri imkânını ortaya koymaktadır.

Keza yukarıdaki açıklamalardan Modern hukuku, tabiî hukuk düşüncesinde ideal hukuk arayışı olarak izah etmek gerektiği anlaşılmaktadır. İslam hukukunun ise "tabiî hukuk" adı altında ideal hukuk ile pozitif hukuk düalizmini yansıtmayan bir yapıya sahip olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ancak hukuk idesinin ilâhi adaletle kısmî de olsa aynîleşmesi, modern hukuk düşüncesinde olan-olması gereken düalizmin İslam hukukunda söz konusu olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü Şârî insanı bu tezad içerisinde yalnız bırakmayarak olması gerekenin kavgasını veren akli selimi şer'î hüküm ile desteklemektedir.

Sonuç olarak bu makalede her iki hukuk sisteminin birbirinden yararlanabilecekleri yönler üzerinde durulmuş ve bu konunun iyi anlaşılması durumunda her iki hukuk sisteminin kendini geliştirmesine katkı sağlayacağına vurgu yapılmıştır.

İSLAM HUKUKU İLE MODERN HUKUKUN KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ VE
BİRBİRİNDEN YARARLANMA İMKÂNI

KAYNAKÇA

- Apaydın, H.Yunus. "Re'y". *DİA*. 35/37-40. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Atalay, Arif. "Bir Müsteşrik Olarak Joseph Schacht'ın İslam Hukuku Hakındaki Yanılgıları I". *Universal Journal of Theology* 5/2 (2020), 173-196.
- Atalay, Arif. "Bir Müsteşrik Olarak Joseph Schacht'ın İslam Hukuku Hakındaki Yanılgıları II". *Ağrı İslamî İlimler Dergisi* 9 (2021), 1-18.
- Atay, Hüseyin. *İslam Hukuk Felsefesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1973.
- Ayengin, Tevhid. "İslam Hukukunun Kökeni Üzerine Bazı Düşünceler". *Usul Dergisi* 204 (2005), 99-113.
- Bardakoğlu, Ali. "İstishâb". *DİA*. 23/376-381. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Bardakoğlu, Ali. "İstihsan". *DİA*. 23/339-347. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Bedir, Murteza. "Fıkıh'tan Hukuka: Eğitim Programı Yoluyla Laikleşme". *Rihle Dergisi*, 13 (2011).
- Bilge, Necip. *Hukuk Başlangıcı*. Ankara: Turhan Kitabevi, 1983.
- Fahri, Macit. *İslam Felsefesi Tarihi*. çev. Kasım Turhan. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 2000.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1967.
- Gözler, Kemal. *Hukukun Temel Kavramları*. Bursa: Ekin Yayınevi, 2008.
- Güler, Mehmet Nuri. "Fıkıh Usûlü'nde Zannî Fıkhî Kıyasın Delile Dönüşmesi". *İslami İlimler Dergisi* 9/2 (2014).
- Hallaf, Abdulvehhâb. *İslam Hukuk Felsefesi*. çev. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm'da Devlet İdaresi*. çev. Kemal Kuşçu. İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1963.
- Karaman, Hayrettin. "Fıkıh". *DİA*. 13/185-196. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kılıç, Muhammed Tayyip. *İslam Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Kubalı, Hüseyin Nail. "Devlet Ana Hukuku", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1/3 (1950).
- Okandan, Recai Galip. *Umumî Amme Hukuku*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları. 1976.
- Ovacı, Vahap. "İslam Hukukunun Karakteristik Özellikleri". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/7 (2015), 69-80
- Öktem, Niyazi-Türkbağ, Ahmet Ulvi. *Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet*. İstanbul: Der Yayınları, 2003.
- Öktem, Niyazi-Türkbağ, Ahmet Ulvi. *Fenomenoloji ve Hukuk-Hukukun Özünü Sorunu*. İstanbul: Üçdal Neşriyat 1982.
- Özbilgen, Tarık. *Eleştirel Hukuk Sosyoloji Dersleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1971.
- Özen, Şükrü. "İstislâh". *DİA*. 23/383-388. İstanbul, TDV Yayınları, 2001.

Sevig, Vasfi Raşid. “X Asırdan Günümüze Kadar Ceza Mahkemeleri Usûlü ve Gelişmesi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 13/3-4 (1956).

Şahin, Osman. *İslâm Hukuku*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.

Şenel, Alaeddin. *Eski Yunanda Siyasal Düşünce*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1968.

Şerif, Mian Muhammed. *Klasik İslâm Filozofları ve Düşünceleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.

Türcan, Talip. “Fıkıhtan İslam Hukukuna”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 11-22.

Von Aster, Ernst. *İlkçağ ve Orta Çağ Felsefe Tarihi*. İstanbul: İm kitapları, 2002.

Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*. çev. H.Vehbi Eralp. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2015.

Zeydan, Abdülkerim. *el-Medhâl li-Dirâseti’ş-Şerî’ati’l-İslamiyye*. Bağdat: Dersaadet Basım Dağıtım, 1969.

